

Hozzászólások Benkő Loránd előadásához

HADROVICS LÁSZLÓ:

Azt mindenki elismeri, hogy a történeti szempont érvényesítése a nyelv- vizsgálatban a 19. századnak felmérhetetlen értékű vívmánya volt. Ez szabaddította meg a nyelvvel való foglalkozást az önkényes spekulációktól és alapozta meg a nyelvi tények okozati összefüggéseinek vizsgálatát. A történeti szempont természetesen nem az egyedüli helyes vizsgálati elve a nyelvtudományban, de mindenütt nélkülözhetetlen, ahol valamit nem pusztán leírni, hanem szerves összefüggéseiben érteni is akarunk.

Miért van mégis, hogy az utóbbi jó néhány évtizedben a történeti nyelv- vizsgálat erősen háttérbe szorult, és ma szinte védekező pozícióból kell jogai elismertetéséért harcolni. Ennek oka az, hogy idegen diszciplínákban, főleg a logikában kialakított gondolatmeneteket és operációkat minden aggály nélkül átvittek a nyelvvel való foglalkozásba. Az egész úgynevezett „modern” nyelvészet lényegét röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy a logikai szemlélet eluralkodása kiszorította a nyelvnek mint funkcionáló és funkcionálásában állandóan változó eszköznek vizsgálatát, és helyette a nyelvészek egy része a nyelvi eszközökkel különböző logikai operációkat hajt végre, amelyekben a nyelv lényegétől teljesen idegen játékszabályok érvényesülnek. A jelen hozzászólás keretei nem engedik, de remélem hamarosan más helyen alkalmat találok arra, hogy bemutassam, miként indították el egy jó évszázaddal ezelőtt a logikában a ma oly divatos mondattani mélystruktúra gondolatát, hogyan és milyen célokra fejlesztették ott tovább, és hogyan emelték át később a nyelvtudományba, s mikor ez történt, hogyan hódítottak tért logikai szempontok a hangtan és alaktan területén is. Ennek a lényegében nyelvszerűtlen nyelvészetnek legfőbb fogyatékosága éppen abban mutatkozott meg, és mutatkozik meg ma is, hogy a nyelv mint rapszodikus történeti produktum és kiszámíthatatlan módon fejlődő eszköz, ezeket az operációkat lépten-nyomon zavarta és zavarja. Az igazi magyarázat helyett tehát vagy meg kell elégedni azzal az általános megnyugtatóssal, hogy az egyes nyelvek tényei csak a felületi struktúra jelenségei, s a mélystruktúrában ugyanis minden megtalálja a magyarázatát, vagy az előre megkonstruált modellekhez elég csak szemelvényes nyelvi anyagot keresni, s ami nem illik bele a képbe, azt el lehet hallgatni. A szélsőséges irányzatok pedig a nyelvi tényeken egyszerűen erőszakot tesznek, és a prekoncepiált elvek érdekében egy erőltetett, természetellenes, senki által sem beszélt nyelvet konstruálnak. Dicséretére legyen mondva a logikusoknak, hogy ezért nem ők a felelősek. A logikusok mindig szinte kínosan ügyeltek arra és állandóan hangoztatják, hogy a logika számára kimunkált gondolatmeneteket össze ne tévesszük a nyelvi kifejezésformákkal; hangsúlyozzák, hogy a két vizsgálati módszer teljesen független egymástól. A nyelvészek egy része azonban az ilyen

intelmeken túltette magát, illetőleg másod – harmad kézből szerzett értesüléseken elindulva már egyszerűen nem is tudta, hogy milyen elvekkal operál.

Azokban a nyelvészeti eljárásokban tehát, amelyeknek célja nem a minél teljesebb és minél szervezesebb nyelvreírás, hanem vagy a nyelvi tények visszavezetése egy logikai fikcióra, a mélystruktúrára, vagy nyelvi eszközök felhasználása logikai mutatványokra, a történeti szemléletnek semmi helye. A kérdés csak az, vajjon egy tudományágban, amely történeti produktummal foglalkozik, bármiféle új szemlélet nélkülözhetővé teszi-e a történeti szempontot. Jellemző az, hogy ezt a kérdést ilyen élesen ma csak a nyelvtudományban lehet feltenni. Mert más társadalomtudományi ágakban ez fel sem merül. Attól, hogy kialakult a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer, még senki-nek sem jutott eszébe, hogy a társadalomtörténetet vagy gazdaságtörténetet ki lehetne iktatni a tudományok köréből. Attól, hogy kialakult és kodifikáltatott szocialista jogrendszerünk, senki sem gondolt komolyan arra, hogy be kellene szüntetni a jogtörténet művelését. Még olyan tudományokban is, mint pl. a matematika, ahol az összefüggések öröktől fogva meg vannak határozva, csak az a kérdés, hogy az ember milyen sorrendben és milyen csoportosításban ismeri fel őket, de ha egyszer egy igazi felismerés megszületett, akkor az örök érvényű marad, mondom, még ilyen tudományágakban is az igazi tudást az adja, ha a felismeréseknek történetével is megismerkedünk. A humán diszciplínákban, ahol a vizsgálat tárgya napról-napra változik, folyamatos fejlődésben van, ahol, mint a nyelvben is, több évezredet látott és tegnap termett elemek egymás mellett élnek és látják el funkciójukat, legegységibb tudományos köteleességünk ezeket történetileg megmagyarázni.

A történeti nyelvtudomány mai látszólagos válsága tehát lényegében nem más, mint a nyelvtől idegen szemléleti mód divattá válása. Ennek pedig türelemmel ki kell várunk a kifutási idejét. A nyelv történeti szemlélete önmagától visszanyeri jogosultságát, mihelyt valaki rájön arra, hogy a nyelvtudomány célja mégis csak a nyelv természetes életének, kulturális funkciójának megértése. A megértésre, az oksági viszonyok feltárására való törekvés pedig a nyelvészt lépten-nyomon olyan kérdések elé állítja, amelyekre semmiféle prekoncepcióval strukturálással, dedukciós mutatványokkal nem tud választ adni.

Hadd ragadjak ki a különböző nyelvészeti ágakból, ideértve a helyesírást is, néhány igen egyszerű, szinte triviális példát. Csak a kérdést teszem fel, a választ mindnyájan tudjuk. Miért van pl., hogy a mai magyar helyesírásban egyes mássalhangzók jelölése egészen következtelen? Az *s* és *š*, az *z* és *ž*, a *c* és *č* hangok jelölése *sz~s*, *z~zs*, *c~cs*. Miért nem lehet ezen egy ésszerű reformmal segíteni, pl.: *s~sh*, *z~zh*, *c~ch*? Miért van annyi ingadozás az összetett szavak összeírása vagy különírása kérdésében? Miért van az, hogy múlt századi költőink időmértékes verseiben az *aki* első szótagja hosszúnak számít, a mai verselésben meg rövidnek. Miért szereti Krúdy oly gyakran a *ser* alakot használni, mikor az ő korában már *sör* volt az általános? Mitől van ma a sok ingadozás az ikes igék ragozásában? Miért nem lehet ezt a bizonytalanságot egyszerű szabályalkotással megszüntetni? Miért van az, hogy Jókainál (Az élet komédiásai 331) egy hercegasszony még hízelkedve ezt mondhatja a lányának: *te szép aranyfácán?* Ma már ez képtelenség volna, különösen mióta a Szabó-családban a részeges Vágner egy időben így szólítottatta az élettársát. S ha már a szókincsnél tartunk, miért van az, hogy az idegen *muzsika* és *nóta* szavak sokkal meghittebb, közvetlenebb hangulatúak, mint magyar megfelelőik a *zene* és a *dal*. Miért van, hogy a *tülkapás* főnév mellől hiányzik a *tülkap* ige, amiből származ-

nia kellene? Miért van, hogy néha alanyi igeragozást használunk olyankor is, amikor a mondat tárgya nagyon is meg van határozva, pl.: *hová tetted a könyvet, amit az előbb olvastál?* Miért van az, hogy ilyen szólásaink, mint *kereket oldott, sarkon fordult, faképnél hagyta* múlt századi íróinknál még ilyen formában szerepelnek: *megoldotta a kereket, megfordult a sarkán, otthagya a faképnél*. A kérdéseket bőven lehetne szaporítani, de fölösleges. Az ilyen egyszerű kis példák mögött igen komoly nyelvészeti problémák rejlenek. Szememre vet-hetné azonban valaki, hogy összekeverem a leíró és a történeti szempontot. Én ezt nagyon jól meg tudom különböztetni, de arról sem én nem tehetek, és egyetlen nyelvész sem tehet, hogy a múlt átnyúlik a jelenbe, és a jelenben már munkál a jövő. Avulóban levő formák észrevétlenül funkciót váltanak, és alakulóban levő új formák máról holnapra polgárjogot nyernek, s a nyelvben ezáltal szinte annyi lesz a szabálytalanság, mint a szabályosság. Aki a nyelvnek ezt a szüntelen mozgását nem akarja megérteni, és a nyelvi tények funkcionális vizsgálatát logikai levezetésekkel akarja pótolni, az a saját nyelv-szemléletét mérhetetlenül elszegényíti, és kénytelen néhány mesterséges példát évtizedeken át ismételtetni.

A leíró nyelvvizsgálat természetesen igen fontos ága a nyelvtudomány-nak, gyakorlati célokra pedig, mint pl. az anyanyelvi kultúra emelése, idegen nyelv elsajátítása és egyáltalán az alkalmazott nyelvészet minden területén első sorban minél részletesebb szinkrón leírásra van szükség, de teljesen hibás volna valamilyen dogmatikus értelmezéssel a történeti magyarázatokat a leíró nyelvtanból vagy szókincstanból kitiltani. Mint minden történeti produk-tumnál, úgy a nyelvnel is az igazi megértéshez mégis csak a történeti szemlélet vezet.

HERMAN JÓZSEF:

Engedjék meg, hogy bevezetéképpen mindjárt eltérjek a tárgytól, s a napirenden levő témakör helyett néhány szót szenteljek magának ennek a hozzászólásnak. Igazság szerint — még ha az ember filológiai természetű skrupulusaira hallgatna — ezt a hozzászólást ugyanis nem volna szabad megtartani, felolvasatni: BENKŐ LORÁND előadásának csupán jó néhány hete készült, s azóta talán már módosított előzetes vázlatát ismerem, az előadás szövegét azonban nem olvastam, s persze nem is hallhattam. Így azután fenn-áll az a veszély, hogy olyasmit mondok, ami BENKŐ mondanivalójához nem kapcsolódik vagy pedig — ellenkezőleg — ami pusztán ismétlés, mert BENKŐ, vagy a vita egy-másik résztvevője már világosabban, jobban kifejtette; s mind-két esetben joggal s egyaránt érhet a felesleges szócséplés vádja. Ha ezeknek a veszélyeknek a tudatában a hozzászólás megírását, hazajuttatását mégis vállaltam, annak két oka van: az egyik az, hogy csak így fejezhettem ki há-lámát a Nyelvtudományi Intézet vezetőségének, amely — BENKŐ LORÁND ba-ráti egyetértésével — engem erre a hozzászólásra felkért, s ezzel is tanúsította, hogy életemnek e világjáró, diplomáciai — kultúrpolitikai epizódja közben is a magyar nyelvésztsáradalom aktív tagjának tekint. A másik ok pedig az, hogy az Intézet jubileuma számomra személyes ünnep is — nem csupán azért, mert az Intézet alapításától kezdve rövid pár évig én is az Intézet tagja voltam, hanem azért is, mert számomra a tényleges tudományos kutatómunka lehe-tősége annak idején az Intézetbe való bekerüléssel nyílt meg. S ezen mit sem

változtat az a nyelvész körökben közismert, bár ma már (gondolom) inkább derűt, mint elszörnyedést kiváltó tény, hogy a nyelvtudományba való hajdankori belépésem olyan volt, mint elefánté a porcelán boltba; a hasonlat persze annyiban félrevezető, hogy az elefánt jóval nagyobb súlyú s tekintélyesebb állat, mint én voltam huszonnégy éves koromban, s így érthető, hogy az összehasonlítást az elefánt ezen alkalommal jobban megsínylette, mint a porcelánok.

De most már ideje a tárgyra térni.

BENKŐ előadásának előzetes vázlata arról tanúskodott, hogy az előadó, tiszteletreméltó igényességgel, a történeti nyelvtudománnyal kapcsolatos elméleti, módszertani, sőt gyakorlati—tudománypolitikai kérdések igen széles körét volta be tematikájába. Ez lehetővé teszi számomra, hogy figyelmemet egyetlen kérdéscsoportra összpontosítsam, s azt a problémát vizsgáljam mindenekelőtt, hogy beszélhetünk-e, s ha igen, milyen értelemben „Nyelvtörténet-elméletéről”, a nyelvfejlődés, pontosabban a nyelvi változások általános elméletéről, s amennyiben van ilyen, viszonylag autonóm ága az általános nyelvésznek, hogyan határozható meg ennek kapcsolata az általános nyelvtudomány többi ágával, elsősorban a nyelv szerkezetét és egyben a nyelv szerkezet optimális leírását vizsgáló grammatika-elmélettel. Utalni fogok még arra, hogy ennek a kérdéscsoportnak természetesen vannak tudománytörténeti, tudománypolitikai vonatkozásai is.

Ma már viszonylag távolinak tűnik az a korszak — a „klasszikus” neogrammatikus kor — amikor az általános nyelvtudomány lényegileg azonos volt a nyelvi változás elméletével. Azóta — Európában főképp SAUSSURE tanításainak meggyökerezésével, majd a második világháború után különböző újabb nyelvészeti iskolák hatásának jelentkezésével — az általános nyelvtudomány fejlődésének fővonala nyelv szerkezetére, grammatikájára vonatkozó, lényegüket tekintve szinkrón szemléletű elméleti ágak kialakulása volt, olyannyira, hogy az utóbbi évtizedekben szinte feledésbe merült (legalábbis így tűnik, ha egyes közkeletű általános nyelvészeti kézikönyveket forgatunk), hogy az általános nyelvtudomány keretein belül a nyelv történeti változása is elméleti kérdésként vetődik fel. Igaz ugyan, hogy az utóbbi évtizedekben is foglalkoztak egyesek a neogrammatikus doktrína alapkérdéseivel, finomították a hangtörvények, meg az analógia fogalmát, s ezenkívül megbízható módon, de jelentősebb siker nélkül — s nemegyszer nyilvánvaló sikertelenséggel — vizsgálták a nyelvtörténet és társadalomtörténet, a nyelvtörténet és a gondolkodás története, a nyelvtörténet és a „művelődéstörténet” kapcsolatait. Ennek ellenére azt állíthatjuk — talán bizonyos elnagyoltsággal, egyszerűsítéssel, de hamisítás nélkül — hogy a nyelvi változások elmélete terén az utóbbi évtizedekben minden valóban új és valóban jelentős fejlemény abban állt, hogy az általános nyelvelmélet szinkroniára vonatkozó eredményeit, vívmányait alkalmazták, ültették át a nyelv történeti vizsgálatában. Ez a tudománytörténeti tendencia egy bizonyos fokig már a „pre-saussurianus” korban is mutatkozott a dialektologia tanulságainak történeti felhasználásával, azonban egyértelművé a húszas évek után vált: így jött létre az ún. történeti fonológia a klasszikus prágai fonológia nyelvtörténeti „átértelmezése” alapján, így születtek jelentős, ha nem is mindig eredményes kísérletek a statisztikai nyelvészet, majd az általános kommunikációelmélet, sőt a matematikai jellegű információelmélet és történeti statisztika nyelvtörténeti alkalmazására; ugyanez a folyamat mutatkozik meg abban az egyre nagyobb számú munkában, mely a generatív nyelvészet nyelvtörténeti alkalmazásával pró-

bálikozik; egyre gyakoribbak az olyan dolgozatok, amelyek nyelvtörténeti magyarázó elvként kívánják felhasználni az utóbbi években kialakult ún. szociolingvisztika egyes felismeréseit; s mindnyájan tudjuk, hogy a példák felsorolását folytatni lehetne.

Az, hogy a nyelvtörténet elmélete, sőt módszertana évtizedeken keresztül elsősorban a szinkroniára vonatkozó elméleti és módszertani eredmények átvétele és alkalmazása útján fejlődjék, nagyjából és egészében nyilván elkerülhetetlen volt és mindenképpen rengeteg haszonnal járt. A strukturalista szemléletű iskolák hatása lehetetlenné tette, vagy legalábbis intellektuális szempontból kompromittálta az egyes nyelvtörténeti jelenségek és folyamatok atomizáló, kicsinyesen pozitivistá kezelését; a kommunikációelmélet nyelvtörténeti „átgondolása” előtérbe hozta a nyelvi kód hatásfokának, e hatásfok változásainak kérdését, új megvilágításba helyezte a tudatos nyelvművelés és nyelv alakítás problematikáját, stb.; a generatív nyelvészet szabálysorainak segítségével a különböző változási folyamatok közötti összefüggések új megvilágítása válik lehetővé; a szociolingvisztika, pszicholingvisztika eredményei pedig szerencsére lehetetlenné fogják tenni a jövőben, hogy a nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás közötti összefüggésekről olyan pontatlan általánosságokban értekezzünk, mint ahogyan ez eddig gyakran történt.

Felvetődik azonban a kérdés: a nyelvtörténet elméletének és módszertanának ez a tulajdonképpen alárendelt, autonómiáját veszített, az eredmények átvételére, asszimilálására szorítókozó szerepe most már szükségszerű, állandó szerep-e, amely a nyelv és a nyelvtudomány lényegéből fakadt?

Erre, azt hiszem, nemmel lehet felelni számos okból. Ennek a „nem”-nek logikai megalapozása lehetséges, de most nagyon messze vezetne, ezért csupán két tényezőcsoportra utalok.

Az egyik teljesen tapasztalati, sőt bizonyos fokig intuitív: bármily hasznosak voltak is azok a kísérletek, amelyek során új grammatikaelméleti vívmányokat alkalmaztak a nyelv történetére, mindegyik részleges, töredékes maradt, s teljesen nyilvánvaló, hogy egyik sem adta kezünkbe a nyelvtörténet újrafogalmazásának, átértelmezésének, vagy akár csak a tradicionális nyelvtörténeti elméletek és módszerek lényeges, minőségi továbbfejlesztésének kulcsát. Nincs most idő arra, hogy az egyes kísérletek bírálatába fogjunk: ez tulajdonképpen lehangoló megállapítás valamennyire áll, még a legalaposabban kidolgozott, legnevesebb iskolákra is. A történeti fonológia még a fonéma-rendszer történetében is számos „fehér foltot” hagy — különösen ami a különböző részrendszerek átalakulásai közötti összefüggéseket illeti, a nyelv egyéb szerkezeti elemeire pedig módszertani elvei, úgy látszik, nehezen általánosíthatók. A generatív nyelvészet történeti alkalmazása változások — és a változások közötti összefüggések — ábrázolását elősegíti ugyan, de genuin történeti magyarázó elvként eddig még nem sikerült kidolgozni, s sok tekintetben kevésbé ökonomikus, mint a tradicionális ábrázoló — módszerek. S folytathatók a sort. Az eddigi kísérletek viszonylagos sikertelenségének tényét persze lélektani szempontból veszélyes túlságosan hangsúlyozni: könnyen juthatnánk arra a meggyőződésre, hogy a sikertelenség egyszerűen arra mutat: lényegi újítás nem is lehetséges, nem is szükséges: a nyelvtörténet elmélete és módszertana tökéletesítésre bizonyosan szorul, de megújulásra nem. Nem ez a véleményem.

A meggondolásoknak egy másik csoportja ugyanis azt bizonyítja, hogy a szinkronia elméletén alapuló újító kísérletek viszonylagos eredménytelensége

(és persze ugyanakkor viszonylagos eredményessége) nem annak a jele, hogy a nyelvtörténet elméletét nem szükséges vagy nem lehet alapvetően továbbfejleszteni, hanem annak, hogy a továbbfejlődésnek az általános nyelvészet keretein belül autonóm módon kell bekövetkeznie. A nyelvtörténetnek vannak ugyanis olyan alapvető specifikumai, amelyeket a szinkronián alapuló elméletek minden hasznosságuk mellett sem vehettek tekintetbe, s amelyeknek eredményes tekintetbevétele éppen most, a történeti materializmus meghonosodása és megszilárdulása, a nyelvtudomány többi ágának hallatlan mértékű fejlődése, számos új társtudomány (szemiotika, kibernetika, szociológia, lélektan stb.) nagyerejű kibontakozása után válik lehetségessé s egyben szükség-szerűvé. Csupán egy ilyen specifikumot említek, s annak két következményét:

A történeti nyelvtudomány a nyelvtudományon belül sajátos idő-dimenzióval dolgozik; a legkülönbözőbb leíró elméletek és metodikák legfeljebb a beszédaktuson belüli időt veszik tekintetbe, vagy esetleg azt a maximálisan egy emberöltőnyi időt, amelyen belül a nyelvhasználók egymással kommunikáló csoportja még önmagával azonosnak tekinthető. A nyelvtörténet azonban az egyéni aktusokon és élettartamokon, az adott csoportok viszonylagos állandóságán túlmutató időtartamokat vesz számításba. Nyilvánvaló tévedés volna azt gondolni, hogy a kétfajta idő „léptéke”, vagy, hogy metaforát használjunk, sűrűsége azonos: a szinkroniában vizsgált jelenségek adott kommunikációs folyamaton belüli jelenségek, még ha ezt a folyamatot időben szét-húzza szemléljük is; a nyelvtörténetben vizsgált változások időtartama azonban olyan, hogy azt kitöltő társadalmi kommunikációs folyamat nem lehetséges (pontosabban, csak sajátos, részben szóbeli, részben írásbeli és egyirányú folyamat lehetséges, az ún. „hagyományozás”). Ennek a sajátosságnak vannak fontos elméleti és módszertani következményei:

Először: míg a szinkronián belül vizsgált jelenségeket a kommunikáció szükségletei és körülményei magyarázzák, a diakroniában a változásokat közvetlenül nem magyarázzák a kommunikáció szükségletei és körülményei. Éppen ezért vetődik fel a nyelvtörténetben a kauzális jellegű magyarázat szükségessége, amely egyben a nyelvtörténet egyik sajátos, s eddig legkevésbé teljesített feladatát is meghatározza.

Másodszor: a szinkron nyelvtudomány tudatos (bár részben nem tudatos szabályokon alapuló) tevékenység eredményeit vizsgálja. Azok a változási folyamatok, amelyek a nyelvtörténet tárgyai, éppen egyéneken túlmutató idő-dimenziójuknál fogva egészükben nem tudatosak és nem szándékoltak, mégha elszigetelten tudatosak és szándékoltak is lehetnek egyes mozzanataikban. A nyelvi változás éppen ezért hallatlanul bonyolult, nagyon jellegzetes össz-társadalmi folyamat, amelynek tanulmányozása valószínűleg egyéb társadalmi változási folyamatok törvényszerűségeire is fényt vethet, és így a történelmi és dialektikus materializmus elméletének gazdagítása szempontjából is ígéretes.

Úgy gondolom, nem itt a helye annak, hogy ezeket a fejtegetéseket folytassam. Annyit talán sikerült bebizonyítanom — ha bizonyítása egyáltalán szükséges volt — hogy a történeti nyelvtudomány elméletének — vagy, ami ugyanaz, az általános nyelvtudomány történeti komponensének — viszonylag autonóm, a nyelvtörténet sajátosságait figyelembe vevő továbbfejlesztése lehetséges, szükséges és aktuális; sikerült talán kellően kidomborítanom

azt is, hogy ennek az elméleti munkának természetesen továbbra is a nyelvtudomány egész elméletével, s többek között a modern elméletekkel összefonódva és azokkal kölcsönhatásban kell folynia; — viszont nem szükségszerű és nem is kedvező az a helyzet, amelyben a történeti nyelvtudománynak a maga modernségét és hasznosságát a szinkroniára való állandó hivatkozással kell bizonyítania. S hadd hangoztassam most már befejezésül, s immár bizonyítás nélkül azt az egyébként könnyen alátámasztható meggyőződésemet, hogy tudománytörténeti, ideológiai, tudományos helyzete következtében éppen a mi hazánk különösen kedvező helyzetben van ahhoz, hogy az általános nyelvészetnek ebben az ágában az élenjárók közé tartozzék.

PAPP LÁSZLÓ:

A magyar nyelvtudomány története nem választható el az európai nyelvtudomány történetétől. S ha volt is egy-két időpont ebben a történeti folyamatban, amikor az élen jártunk, általában együtt haladtunk, olykor pedig lemaradtunk egy-két fázissal.

BENKŐ LORÁND előadásában rámutat arra, hogy a történeti nyelvtudománynak csökkent a külső (társadalmi) és a belső (tudományos) szerepe, valamint fejlődési üteme, és felveti a kérdést, szükségszerű-e a történeti nyelvészet elszigeteltsége. — Minthogy a nyelv egyrészt egy adott időpontban funkcionáló jelrendszer, másrészt bármely időpontban az addig lezajlott változási folyamatok eredménye, a nyelvtudomány két fő vizsgálati szempontja a szinkronia és a diakronia lehet. A kettő között — mint arra BENKŐ LORÁND is rámutat — alapjában véve nem lehet ellentét. Nagy bajt jelent, káros következményekkel járhat viszont tudományunk számára, ha bármelyiket egyedül üdvözítőnek jelentik ki. Egyrészt: „a nyelvtudománynak nincsenek ahistoricus disciplinái”, másrészt: „egy jottányit sem engedünk a szinkroniából”.

A nyelv egyoldalúan szinkrón szemlélete, amely alapjában véve antitézis, voltaképpen a két világháború közötti időben volt „modern”. A második világháború után viszont — a negyvenes évek végétől, az ötvenes évek elejétől kezdve — az etimológiai szótárak reneszánszával és a névtudományi kutatások hihetetlen arányú fellendülésével nemcsak a történeti szemlélet erősödött meg külföldön, hanem a nyelv és a társadalom, a nyelv és a művelődés, a nyelv és az élet kapcsolatainak vizsgálata is. — Az egyébként nyilvánvaló, hogy minden egyoldalú szemlélet alapján csak egyoldalú eredmények születnek. Igaz, illetőleg bizonyos vonatkozásban igaz ismerethez eljuthatunk akár a szinkrón, akár a diakrón szemlélet alapján, és ezek vagy összemérhetők és kiegészítik egymást, vagy nem mérhetők össze és párhuzamosan futnak egymás mellett. A nyelvre vonatkozóan mindenesetre olyan ismereteket szolgáltatnak, amelyek hozzásegítenek a nyelv problémáinak megértéséhez. Veszelmessé csak akkor válik a helyzet, ha egyik vagy másik szemlélet monopolhelyzetet követel magának.

A matematikának, közelebbről a statisztikai vizsgálatoknak a történeti nyelvtudományban is igen nagy jelentőséget tulajdonítok én magam is. De már például a nyelvi változások matematizálhatóságában nem nagyon bízom. BENKŐ LORÁND foglalkozik előadásában a nyelvi változás alapproblémáival: mi is a nyelvi változás voltaképpen? mik a változások okai, lehetőségei, belső törvényszerűségei? A nyelvi változás sok és sokféle tényezőtől függ, és mindig egyik tényező más és más módon hat a változás folyamatára. Itt tehát volta-

képpen nem arról van szó, hogy felállítsunk egy egyenletet, hanem egy sok-változós függvényt kellene találnunk, olyan sok független változóval, hogy aligha tudnánk vele operálni.

A nyelv mint egy adott időpontban funkcionáló rendszer is túlságosan bonyolult jelenség. Még bonyolultabb a története. Mint az imént mondtam, a nyelvi változások matematizálásának lehetőségében nem nagyon hiszek. A nyelvi változások törvényszerűsége fontos vitakérdés volt a 19. sz. végén. A nyelvtörténetnek nyilván megvannak a törvényszerűségei, ezek azonban aligha törvények a szó szorosabb értelmében, inkább csak tendenciák, ahogy BÁRCZI GÉZA nevezi őket a magyar nyelvészeti irodalomban.

Ahogy a nyelv mai rendszerét, e rendszer funkcionálását a nyelvhasználat alapján, ugyanúgy történetét is a múlt idők nyelvhasználata alapján kell meghatározunk. Az ilyenféle vizsgálatok alapfeltétele természetesen nyelvemlékek megléte. Ezeket a nyelvemlékeket filológiai-nyelvészeti módszerrel kell feldolgozni. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a szinkrón szemlélet előtérbe kerülése talán nemcsak antitézis, mint előbb mondtam, hanem összefügg olyan nyelvek tanulmányozásával is, amelyeknek nincsenek nyelvemlékeik.)

Ma már a természettudósok is azon a véleményen vannak, hogy az atomnál kisebb részecskék kölcsönhatása nem vizsgálható létrejöttüktől, kialakulásuktól függetlenül. Ez pedig azt jelenti, hogy a lét egy bizonyos szint alatt — vagy fölött — csak mint levés fogható meg. A nyelvvel kapcsolatban már Engels hangsúlyozta ezt a gondolatot, és a magyar nyelvészeti irodalomban PAIS DEZSŐ utalt arra a leghatározottabban, hogy az irodalmi nyelv lényegét valójában csak akkor értjük meg, ha tisztázzuk, hogyan és miből fejlődött. Az a gondolat, hogy a létet a levésből magyarázzuk, persze nem új. A nyelvtudományban az újgrammatikusoknál volt ez uralkodó. A tisztán leíró elemzés részben ennek volt a reakciója. Valamiféle szintézisnek talán itt is eljött már az ideje.

Véleményem szerint a történeti nyelvtudomány egyik ága az összehasonlító nyelvészet is, amely a rokon nyelvek, illetőleg a genetikus rokonság történetét vizsgálja.

Itt szeretném még egészen röviden a köznyelv és a nyelvjárások problémáját is megemlíteni. Hogy egy artikulált beszédhangokból álló kifejező eszközt nyelvnek vagy nyelvjárásnak nevezünk-e, nyelven kívüli tényezőktől függ, mert teljesen megbízható nyelvi ismérve annak nincs, hogy egy nyelvcsalád önálló nyelvéről beszélhetünk-e vagy egy ugyanazon nyelvcsaládhoz tartozó nyelv nyelvjárásáról. A vonatkozó példák eléggé ismeretesek. Ebből viszont az következik, hogy az összehasonlító nyelvészet és a dialektológia alapjában véve — akár diakrón, akár szinkrón síkon — a nyelvtudománynak ugyanahhoz az ágához tartoznak.

Befejezésül legyen szabad a kontrasztív vizsgálatokra utalnom. Ezekről nemcsak teljesen gyakorlati eredményeket — a nyelvoktatással kapcsolatosan — várnak a kutatók, hanem abszolút elméletieket is. Ilyen típusú vizsgálatok alapján kellene megállapítani és meghatározni a nyelvi universalékat. Ha ilyeneket valóban meg lehet állapítani — eltekintve természetesen a semmit mondó általánosságoktól, közhelyektől — és nemcsak a nyelv működésére, hanem történetére vonatkozóan is, akkor talán módunkban lesz egyszer a nyelvet úgyis mint egy egy időben működő rendszert, úgyis mint történeti folyamatot felfogni és igazán megérteni.

MANHERZ KÁROLY:

A nyelvi struktúra és nyelvi változás problematikája a történeti nyelvtudomány egyik centrális kérdése. Megoldásához nagy mértékben hozzájárult, hogy az utóbbi időben a nyelvtudomány fokozottabb figyelmet szentel az ún. határtudományoknak; érthető módon, hiszen ezek segítségével teszi csak lehetővé számtalan olyan tényező megfelelő elemzését, amely a vizsgált nyelv történelmi alakulásában, strukturális változásaiban jelentős szerepet játszott vagy játszik még ma is. E tényezők között legfontosabb a *s z o c i o l ó g i a*, mint annak a közegnek elemző és értelmező tudománya, amely nélkül emberi nyelv nem jöhet létre, sőt még csak nem is működhet. A nyelvi változás problémájának megoldásához releváns kérdések megfogalmazása, valamint a társadalmilag kondicionált nyelvi viselkedés vizsgálata többek között a nyelv-szociológia segítségével vált lehetővé. A dialektológiában ez a felismerés nem új: A. BACH, J. SCHMELLER, L. WEISGERBER, W. MITZKA és mások nyelvtörténeti ill. germanisztikai kézikönyvei egy-egy fejezetet szentelnek a nyelv-járáskutatás szociológiai aspektusának. Utóbbiak hangsúlyozták először, hogy a dialektológia részeredményei alapul szolgálnak nagyobb nyelvi rendszerek változásainak átfogó vizsgálatához. Ezen megfontolás képezi hozzá-szólásom alapját. BENKŐ LORÁND igen részletes, sok szempontú előadásához csupán adalék ez a dialektológia és nyelv-szociológia kapcsolatához, pontosabban: a hazai német nyelvjárások két kronológiai szintjének vázlatos összehasonlítása alapján a nyelvi változás szociológiai aspektusának vizsgálatához.

A hazai idegen nyelvjárások kutatásának mind magyar, mind nemzetközi tudományos jelentőségéről PETZ GEDEON már a század elején beszámolt a Magyar Tudományos Akadémián, megadva e feladat megoldásának abban az időben korszerű programját. Az I. világháború előtt, majd nagyobb erővel a két világháború között ennek alapján számos résztanulmány látott napvilágot magyarországi német falvak nyelvéről és népi kultúrájáról. PETZ közvetlen tanítványai a pozitív, szabatos anyagfeltáráson túl megelégedtek egy-egy helyi nyelvjárásnak a zárt német nyelvterületen való besorolásával, azaz annak megállapításával, hogy egy adott falu nyelvjárása a maga összjellegében pl. hesseni, pfalzi, bajor stb., anélkül, hogy egy helyi nyelvjárás földrajzilag szűk keretén belül pontos „óshazai” elhelyezésre törekedtek volna. Más szóval, a petzi iskola tudta, hogy a dialektológia segítheti ugyan, de nem helyettesítheti a történettudományt. Így tekintve azt mondhatjuk, hogy az anyag — azaz a hazai német nyelvjárások összességének — atomizálása a petzi iskolának nem csak gyengéje, hanem erőssége is volt.

Lényegesen megváltozott a helyzet, amikor ezt az iskolát a szegedi SCHMIDT HENRIK nyelvföldrajzi irányzata váltotta fel. SCHMIDT félreértette a német nyelvföldrajz lényegét. A helyi viszonyokra alkalmazva ebben ő csak azt a szükséget vélte felfedezni, hogy az összes német nyelvszigetet fel kell térképezni, ennek eredménye azonban el kell, hogy térjen a zárt német nyelvterület mutatta összképtől, mert Magyarországon — szerinte — különféle okokból csak az izolált helyi nyelvjárások halmazáról lehet szó, amelyen belül összefüggő szigetek nyelvi azonosságai kizárólag településtörténetileg indokoltak, vagyis azzal, hogy e szigetek telepeseinek ősei az óhaza nagyjából azonos területeiről vándoroltak be Magyarországra. Ez a merev, lényegében a nyelvföldrajzi eszmével teljesen ellentétes álláspont jellemezte a magyarországi német nyelvjárások első dialektológiai összefoglalási kísérletét, amelyet

SCHMIDT HENRIK közölt 1928-ban a Bleyer által szerkesztett „Das Deutschtum in Rumpfungarn” c. gyűjteményes kötetben. A településtörténet kutatásának helyét e koncepcióban a dialektológia vette át, az atomizálás megmaradt, az elméleti következtetések zsákutcába jutottak. SCHMIDT és iskolája ott fejezte be a munkát, ahol — nyelvföldrajzi alapon — egyáltalán el kellett volna kezdenie azt. Minden további, olykor igen lényeges részeredmény ellenére is, ez a negatív vonás jellemezte SCHMIDT egész iskoláját, különösen WEIDLEIN JÁNOS kutatásait, aki két tanulmányában próbálta meg összefoglalni a magyarországi német nyelvjárások rendszerét. Tehát a SCHMIDT-féle hibás koncepció következtében, bár anyagszerűen sok-sok, ma is hasznos és feltétlenül használandó részeredményt hozott, a teória szintjén kudarcba fulladt.¹ Az ötvenes években ismét megindult hazai német nyelvjáráskutatásban ezt az adósságot már csak azért sem lehetett nem tudomásul venni, mert enélkül a teóriai előbbrejutás sem volt lehetséges. Gyűjtéseink ma már az ország minden részéből vannak, és ezek nem szorítkoznak a territoriális szempontokra, hanem kiterjednek a nyelvszociológia érdekeire is. Utóbbi vizsgálódások eredményeit szeretném a következőkben vázlatosan bemutatni: a nyugatmagyarországi német nyelvjárások két kronológiai szintjének egybevetésével.

A két metszet: a) a századforduló nyelvállapota (WEIGL, BEDI, BIRÓ stb. munkái alapján)²

b) a mai nyelvállapot

A kb. 80–100 év nyelvi változásainak következménye a nyelvjárási rendszeren belüli vertikális rétegződés. A vertikális rétegződés nagyfokú differenciálódás következménye. A differenciálódás belső okai bizonyos belső, a nyelvjárási rendszerre jellemző nyelvfejlődési tendenciák (hanghelyettesítés, diftongizálódás, véghang lekopás tendenciája, nyelvi értéktöbblet igénye stb.) hatása, külső okai: 1) a nyelvjárásterület a régebbi bécsi—pozsonyi—soproni—kőszegi városi köznyelv, részben a német irodalmi nyelv, részben a magyar irodalmi és köznyelv összjátékának hatására erősen differenciálódott; 2) a nyugatmagyarországi németség 1950 előtti osztályrétegződése olyan árnyalt, amire más példánk a mai Magyarországon nincs. A helyi német értelmiség sulya, a német városi köznyelv állandó térhódítása és az ilyen hatások befogadására hallatlanul érzékeny nagygazdaréteg megvolta — mely utóbbi ugyanakkor erős paraszti öntudatot is kitermelt —, másrészt a magyarországi németségénél különben ritkaságszámba menő küsszakkmák elterjedtsége speciális mikrokultúrát és ennek megfelelő nyelvterületet alakított ki; 3) a nyelvterület határterület, s mint ilyen 1945-ig Ausztria felé — az összefüggő német nyelvterület felé — nyitott volt.

A vertikális sztratifikáció a nyelvi rendszer különböző síkjain mutatkozik, bár a legszembetűnőbbek a hangtani jelenségek. A főhangsúlyos helyzet-

¹Vö. C. J. HUTTERER, Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. Berlin 1960. (Berichte über die Verh. der Sächs. Akademie der Wiss. zu Leipzig, Band 106, Heft 1.)

²Vö. BEDI R., A soproni hienc nyelvjárás hangtana. Sopron 1912; BIRÓ L., Lautlehre der heanzischen Mundart von Neckenmarkt. Leipzig 1910; H. WEIGL, Die niederösterreichische ui-Mundart. Teuth. 1 (1924/25), 149 ff.

ben álló ófn.-ób. *uo* > nyj. *ui*, valamint *ai* > nyj. *ov* diftongusok a nyugat-magyarországi német nyelvjárások elsődleges jegyei közé tartoznak (*kcui* 'tehen' ~ *Kuh*, *pruidv* 'fivér' ~ *Bruder*, *provd* 'széles' ~ *breit* stb.). A nyelvterületen belül ezeknek a diftongusoknak a változatai szociológiailag meghatározott szóródásban jelentkeznek. A diftongusok fejlődése alapján jellemezhető az egyes társadalmi rétegek nyelvjárása.

Paraszti nyelvjárás a nyugatmagyarországi falusi lakosságnak az egymás közötti nyelvi érintkezésben használatos nyelve. Ez további tagolódást mutat, attól függően, hogy a magyar nyelv milyen mértékben terjedt el. Ezek a nyelvjárások megtartják elsődleges jegyeiket. Ezt a tiszta paraszti nyelvjárást főleg az idősebb generáció beszéli. A középkorúak generációja egyre inkább a városok nyelvéhez igazodik. E generáció tagjai a paraszti munkát már csak mellékfoglalkozásként űzik, ma már legtöbbjük a nyelvterület városaiiban gyári munkásként dolgozik. A városi nyelv növekvő térhódítása a nyelvi norma, nyelvi értékföllet igényének kérdését veti fel. A nyelvi norma kialakulásában területünkön egy ún. kettős norma játszott fontos szerepet: az egész nyelvterület nyelvfejlődésére a keleti-dunaibajor (bécsi) köznyelv volt hatással, de a nyugatmagyarországi városok körül kialakult gyűrűkben utóbbiak nyelvváltozatai érvényesültek erősebben.

Nyugat-Magyarországon a halászok, gyertyaöntők, mézesbábosok, lakatosok, nyergesek nyelve az általános nyelvfejlődés szempontjából annyiban játszik nagy szerepet, hogy ezen nyelvek beszélői saját nyelvjárásuk vagy egy regionális köznyelv hangrendszerét, nyelvtanát, szókincsét különböző területekre magukkal viszik, s ezáltal az egyes rétegek közötti nyelvi kiegyenlítődést elősegítik.³ A nyugatmagyarországi iparosok falun élő csoportjára jellemző, hogy mesterségük elsajátítása céljából hosszabb-rövidebb időt városokban töltöttek, különösen Bécsben, majd pedig mesterségük tökéletesítése érdekében Ausztriába vagy Németországba kerültek. Visszatérve, saját falujukban telepedtek le, és ott folytatták tanult mesterségüket. Nyelvükre döntő hatással volt annak a városnak a nyelvjárása, amelyben a mesterséget megtanulták. Így ennek a csoportnak a nyelve a helyi paraszti nyelvjárás és a keleti-dunaibajor köznyelv között a közvetítő szerepét vette át. A paraszti nyelvjárások elemei ebben a rétegben megtalálhatók és még aktív szerepet játszanak. Ezek általában olyan nyelvi alakok — főleg a szókincs területén —, amelyek az adott helyi közösség alapszókincséhez tartoznak s a kommunikációban fontos szerepük van. A fenti példák alapján a következők jellemzik ezt a rétegnyelvet: ófn.—ób. *uo* megfelelője már *uv*, ez megegyezik a keleti-dunaibajor köznyelv diftongusával, de az alapszókincshez tartozó szavakban még *ui* is felbukkan. Ófn.—ób. *ai* kivétel nélkül *ov*.

Külön kérdést jelent a városok nyelvjárása. A városi lakosságon belül eredetileg három réteget különböztethetünk meg: parasztok, iparosok, értelmiségiek. Napjainkban nagy mértékű integrációs folyamat játszódik le. Az iparosítás és az állami gazdaságok megalakulása nyomán az iparosok és parasztok száma jelentősen csökken, illetve újabb rétegek alakulnak ki: az állami gazdaságok mezőgazdasági munkásai és a gyári munkások, akik azonban a paraszti életforma számos elemét még őrzik. A városban élő mezőgazdasági munkások nyelvében az *ui*- mellett *uv*-alakok kerülnek előtérbe, *ui* inkább az idősebb

³ Vö. C. J. HUTTERER, *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum*. *Mitteldeutsche Studien* 24. (Halle/Saale, 1963), § 8.

generáció nyelvére jellemző, de már ott is tudatos megkülönböztetéssel. A városi iparosok nyelvére ma már *uv* és *ā* (*ai* > *ov* > *ā*) használata jellemző. Utóbbiak elterjedése a bécsi köznyelv hatását tükrözi. Az iparosok nyelve volt a városi nyelvjárás meghatározója, hiszen 60–80 évvel ezelőtt ők alkották a városi lakosság 80–90 %-át.

A városi értelmiség, de általában az értelmiségi réteg nyelve Nyugat-Magyarországon sajátos helyet foglal el. A paraszti nyelvjárások elsődleges és másodlagos jegyeit következetesen kerüli, és a keleti-dunaibajor köznyelv, mint nyelvi norma felé orientálódik. Hangállományában következetesen *uv*-t mond és azt a német irodalmi ill. köznyelv mintájára tovább fejleszti *ū* monofongussá. Ezzel párhuzamosan az *ófn.* – *ób.* *ai* fejlődése *ā* > *ei*. A keleti-dunaibajor köznyelv ilyen jellegű behatolása a nyelvterület nyelvjárási egységét fokozatosan megbontja. Egész Nyugat-Magyarország német nyelvjárásainak általános nyelvfejlődési tendenciája ez. A folyamat eredményeképpen a nyelvjárások elsődleges jegyei háttérbe szorúlnak, majd eltűnnek és egy nagyfokú integrációval kell számolnunk. A paraszti nyelvjárások bizonyos elemei azonban a városi értelmiség passzív szókincséhez tartoznak és stiláris funkciójuk van. (Egyes közösségek nyelvjárásaiban az *ui*-alakok a paraszti rétegben is pejoratív jelentéssel bírnak. Elbeszélésekben, anekdotákban az együgyű, buta ember jellemzésére a beszélő tudatosan a nyelvjárás elsődleges jegyeit alkalmazza. Más közösségekben a primér jegyek a közösséghez való tartozást jelzik. Elbeszélésekben különbséget tesznek ugyan *uv/ui* között, de azzal a megjegyzéssel, hogy „*puv* 'fiú' ~ Bube előkelőbb, mi azonban inkább *pui*-t 'ua.' mondunk, hiszen ez így hangzik a mi anyanyelvünkön.” Városi emberrel való beszélgetés során már ennek a közösségnek a tagjai is az *uv*-formák használatára törekednek.)

A felsorolt nyelvi jellemzők mellett még számos hangfejlődési és alaktani sajátosságot lehetne bemutatni annak bizonyítására, hogy itt egy nyelvi rendszeren belül nagyfokú differenciálódásról és integrációról van szó.

A nyelvterületen a nyelvjárások a nyelvi normát képviselő köznyelvek javára integrálódnak. A 20-as évek végéig ez a nyelvi norma elsősorban a bécsi köznyelv volt, napjainkban egyre inkább a magyar nyelv veszi át ezt a szerepet. A két nyelv hatása különböző mértékben érezhető. A kitelepítés (egyben a nyelvi közösségek felbomlását is jelentette), a specifikus határhelyzet és a magyar nyelv mint irodalmi nyelv hatására kettős folyamat játszódik le: az idősebb generáció a regionális köznyelv felé orientálódik s így a paraszti nyelvjárás és a regionális köznyelv közötti kiegyenlítődést segíti elő, a középkorúak generációja valamint az iparosok rétege az értelmiség nyelvhasználatát tekinti nyelvi normának, elősegítve így a kiegyenlítődést a regionális köznyelv és a keleti-dunaibajor köznyelv között.

A magyar nyelv, mint irodalmi nyelv az élet minden területén és minden egyes társadalmi rétegben nagy mértékben hat. Az átfedések eredményeképpen a kétnyelvűség különböző fokozatain keresztül a nyelvjárások nagymértékű – szociológiailag meghatározott – átrétegződés előtt állnak.

A két kronológiai szint vizsgálata azt bizonyítja, hogy a nyelvi strukturális változások diakronikus szempontból nem választhatók el az adott nyelv-közösség szociális-szociológiai helyzetétől.⁴ Adott nyelvi metszetre vonatko-

⁴ HUTTERER M., A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében: Általános nyelvészeti tanulmányok V. 169 ff.

zóan ez azt jelenti, hogy a nyelvben meglévő ún. belső tendenciák kibontakozásához elengedhetetlen ezeknek az ún. külső körülményekkel való dialektikus egysége. Másrészt, újonnan jelentkező „külső” tényezők, azaz idegen nyelvi jelenségek is átcsaphatnak belső tendenciává, amennyiben erre az adott körülmények lehetőséget nyújtanak⁵ (pl. az észak-dunántúli *i-zó* magyar nyelvjárások hatása a német nyelvjárásokban, vagy a *l* pótlónyúlásos kiesése *ol, el* hangkapcsolatokban, ami az amúgy is meglévő német nyelvjárás *l* vokalizálódási és diftongizálódási tendenciát erősíti).⁶

⁵ HUTTERER M.: i. h. 186.

⁶ Vö. IMRE S., A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest 1971. 337–338.

1870
The following is a list of the names of the persons who were present at the meeting of the Board of Directors of the [Company Name] held on the [Date] at [Location].

[Illegible text]